

ՏՈՆԸ ԱՌԱԾԱՅԻՆ ԼԵԶՎՈՒՄ

Գոհար Ստեփանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ gogstep@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 02.06.2020, գրախոսվել է,
ընդունվել է տպագրության 15.10.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.3-247

Ներածություն

Արամ Ղանալանյանի Առաձանիում¹ որոշակի թիվ են կազմում առաձաները, որոնցում հիշատակվում են հայ ավանդական տոները: Հիմնվելով գերազանցապես Առաձանու վրա՝ ներկա հետազոտության առարկա են դարձել նաև դրանից դուրս գտնվող և այս կամ այն ձևով տոներին առնչվող առաձ-ասացվածքները, ինչպես և առհասարակ ասության միավորները (նշանակներ, հավատալիքային, խնդրանքային բանաձևեր և այլն): Մեր նպատակը տոների առաձային լեզվի քննությունն է. դրանք ինչպես են մուտք գործում առաձների մեջ, ինչ այլաբանական կամ ուղղակի իմաստով են դառնում առաձների մաս, տոնի՝ առհասարակ և առանձին տոների՝ մասնավորաբար, ո՛ր բնորոշ գիծը/գծերն են դառնում որոշիչ առաձային լեզվում: *Տոնական* առաձները (իմա՝ տոնական անդրադարձներ ունեցող առաձներ) Առաձանիում ցրված են թեմատիկ տարբեր բաժինների ու ենթաբաժինների, ինչպես և դրանց հավելվածային մասերի մեջ: Ի մի բերելով դրանք՝ առաջարկում ենք *տոնական* առաձ-ասացվածքները² միավորել երկու խմբում. առաձ-ասացվածքներ, որոնց հիմքում ա) ժամանակ – տոն առնչությունն է, բ) տոների այս կամ այն բնութագրիչը:

¹ Ղանալանյան 1960: Տողատակերը չձանրաբեռնելու մտայնությամբ՝ մենք կիդենք միայն Առաձանու մեջ չընդգրկված ասության միավորները:

² Այդ ամենը քննարկում ենք առաձային լեզվի համատեքստում՝ հաշվի առնելով նախ այն, որ երբեմն դժվար է հստակ ժանրային սահմաններ դնել դրանց միջև առհասարակ, հմնտ. Пермяков 1988, 13-14, և, երկրորդ, քանի որ դրանց մեծ մասն ընդգրկված է հետազոտության համար հիմք ծառայած Առաձանիում:

Ժամանակը տոնական առաձայնում

Տոնական առաձայների մի զգալի մասը հատկանշական կերպով կապվում է ժամանակի գաղափարի հետ: Որոշների պարագայում խոսքն ուղղակի ժամանակի, ժամանակի զգացողության մասին է, որ գործում է ամեն ինչի՝ իր ժամանակն ունենալու իմաստային համատեքստում, իսկ մյուսների դեպքում՝ ժամանակի ընթացքի՝ սեզոնային-կլիմայական փոփոխությունների մասին: Առաջիններից *Կարմիր ձուն Զարկին կը սագի; Զաղգից հեղո գարմիր հավգիտ, էղած-չեղած մէ հաշիվ ը*³. (*Հեյր Զարկին, հավան էժանագին. Տրին տարին Զարկի չի ըլալ* ասացվածքներում գործ ունենք այլաբանության հետ. դրանցից երեքում տոնի ուսեստային խորհրդանիշները՝ կարմիր ձուն և հավան, իսկ չորրորդում բուն տոնը՝ Զատիկը՝ որոշակի կոնկրետ ժամանակի հետ իրենց կայուն կապով (խորհրդանիշները՝ Զատիկի տոնի, իսկ Զատիկն էլ ոչ թե հեթանոսությունը խորհրդանշող աստվածներից մեկի՝ Տրիի տարվա, այլ քրիստոնեության շրջանի հետ) դառնում են ամեն ինչի՝ իր ժամանակն ունենալու իմաստի արտահայտչամիջոցները: Այս շարքի առաձայների երկրորդ խումբը հիմնված է էկոլոգիական⁴ այն գիտելիքների վրա, որոնք մի զգալի չափով ամբարված են տոնական ավանդույթում: Անմիջականորեն կապված լինելով անցումների և, մասնավորապես, սեզոնային/եղանակային անցումների հետ՝ տոներն իրենք դառնում են այդ անցումների նշանավորումները կամ ամրագրումները, այդպիսով նաև ներկայանում որպես ժամանակի հաշվարկի լավագույն միջոց: Սա հատկապես բնորոշ է ագրարային կենցաղով ապրող հասարակություններին, որոնք սեզոնային անցումները պայմանավորում էին ոչ այնքան օրացուցային ամսաթվերով, որքան տոնական տարեկան պարբերաշրջանով: Մշակութային այս իրողությունը, որ, թերևս, համընդհանուր բնույթ ունի, ծնունդ է տվել նաև տոնական նախանշանների կամ նշանակների: Առհասարակ նշանակները՝ որպես բանավոր բանաձևեր, ևս դասվում են մանր բանագիտական ժանրին՝ գերիշխող կանխատեսման գործառնությամբ, որոնց իմաստը ապագայի կանխատեսումն է⁵: Որոշ հետա-

³ Խաչատրյան 1999, 227:

⁴ *Էկոլոգիա* կամ *էկոլոգիական գիտելիք* եզրույթը մենք կիրառում ենք լայն իմաստով, որպես օրգանիզմների՝ միմյանց և շրջակա միջավայրի հետ փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության բնագավառ: Տե՛ս Smith, Pimm Ecology//Encyclopedia Britanica, <https://www.britannica.com/science/ecology>[31.05.2019]:

⁵ Пермяков 1975, 247-274.

զոտողներ ավելի ընդլայնեցին նախանշանների իմաստային դաշտը՝ որպես նշաններ, որոնց մեկնաբանությունն ընդհանուր առմամբ մոդելավորում է մարդկանց վարքը՝ այս շարքում ներառելով ինչպես ապագայի կանխատեսմանն ուղղված (նշանակ-պրոգնոզներ), այնպես էլ արդեն կատարված իրողությունների մասին մարդուն տեղեկություն տվող (նշանակ-մեկնություններ) նշանակները⁶։ Տոնական նշանակների զգալի մասը Ա. Ղանալանյանը զետեղել է Առաձանիում։ Առաձ-ասացվածքների ու նշանակների միջև խիստ սահմաններ չդնելու այս միտումը հատուկ է շատ հեղինակների⁷։ Տոնական նշանակների դիտարկվող խումբը եղանակային/կլիմայական փոփոխությունների կանխատեսումներ են, որոնցից որոշները երբեմն-երբեմն լսելի են նաև մեր օրերում։ Այսպես, Տրնդեզի հետ կապված կայուն կերպով գործում է պատկերացումը, թե տոնից հետո ձմեռը սկսում է նահանջել՝ իր տեղը զիջելով գարնանը, թեև որպես անշարժ տոն այն նշվում է օրացուցային ձմեռվա ընթացքում՝ փետրվարի 13/14-ին։ Այս պատկերացումն ավանդական կյանքում նաև ասութային ձևակերպում էր ստացել, ի դեմս *Մենծ գոլն ընկավ*⁸ նշանակի։ Եթե ժողովրդական էկոլոգիական գիտելիքներով Տրնդեզից հետո *Մենծ գոլն էր ընկնում*, ապա Զրօրինեքից հետո՝ Փոքր կամ Պզտիկ գոլը։ *Պզտիկ գոլն ընկավ*⁹, երբ *Օրը մի գարու հալի չափ երկարում է*¹⁰։ Հայերիս շրջանում ձմեռվա և ցրտի բացասական ընկալումն է (հմմտ. *Աշուն շուն, գարուն նախշուն, ամառ ամիրա, ձմեռ պեխեր ա* ասացվածքը¹¹) ըստ ամենայնի

⁶ О. Христофорова, К вопросу о структуре приметы, Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика, <http://www.ruthenia.ru/folklore/hristoforova2.htm>: Ընդունված է նաև նշանակները, որոնց հիմնական գործառույթը եղանակի կանխագուշակումն է, խմբավորել *եղանակային առաձների* ներքո։ *եղանակային առաձների* խնդրահարույց լինելուն է անդրադառնում Վ. Միդերը՝ բերելով այն փաստարկը, որ եթե առաձներն ընդհանուր առմամբ կիրառելի են բազմազան համատեքստերում, ապա *եղանակային առաձների* մեծ մասը պրոգնոստիկ նշաններ են և չունեն այլաբանական իմաստ։ Հմմտ. Mieder 2004, 25-27:

⁷ Пермяков 1975, 255.

⁸ Մխիթարեանց 1901, 258:

⁹ Մխիթարեանց 1901, 258:

¹⁰ Մխիթարեանց 1901, 258:

¹¹ Օրացուցային միավոր եղանակների՝ նման՝ էթիկական մեկնության օրինակներ հայտնի են նաև այլ մշակույթներից ի թիվս տարիքային (մարդու տարիքի հետ եղանակների զուգորդումներ), գունային, մարմնական և այլ մեկնությունների, Брагинская 1991, 614: Մեզանում, օրինակ, գունային մեկնության օրինակներ կան հանելուկային

հիմք տվել առաձների մի շարքի, որն իմաստաբանորեն կապվում է ձմեռային (Նոր տարի, Ս. Ծնունդ/Մկրտություն) և ամառային (Վարդավառ) արևադարձերի, օրերի երկարելու և կարճանալու, տաքանալու և ցրտելու, ընդհանուր առմամբ՝ տարվա կտրվածքով որոշակի կոնկրետ ժամանակամիջոցների հետ, որոնց լավագույն բնութագրիչներ են դառնում տոները։ *Լավ է Կաղանդը, քանց Վարդավառը։ Լավ է ցոնը (Ծնունդ), քան Վարդետորը։ Երանի Ջրօհներին, ո՛չ երանի Վարդևորին։ Առաջըս Վըրթիվոր, հեպըրս՝ Ջիրօրհներ։* Չի բացառվում, որ ասացվածքների այս շարքում իր արձագանքն է գտել տարին երկու կեսերի բաժանելու հնագույն ավանդույթը՝ վկայված դեռ շումերական գրական տեքստերով¹²։ Հատկանշական է, որ տարվա ամառային (գարուն-ամառային) կեսի համար, որպես կիզակետ առաձային լեզվում ներկայանում է բացառապես Վարդավառը։ Ըստ ամենայնի, էական է Վարդավառի կապն ամառային արևադարձի հետ և վարդավառյան տոնակատարությունների՝ բարձունքներում՝ ամենաբարձր սարերում, կտուրների վրա ծավալելու տարածական սկզբունքը՝ հնարավորինս մոտ իր բարձրակետում գտնվող արեգակին։ *Վարդևորին-կտեր ծերին* ասացվածքն այս առումով շատ հատկանշական կարող է լինել, որ իր առաջնային իմաստով, անշուշտ, վկայում է կտուրներին ծավալվող ուրախ տոնակատարությունների մասին, բայց ամփոփում է նաև Վարդավառի՝ տարվա ամառային կեսի բարձրակետը լինելու ընկալումը, որից հետո ամառը (ինչպես և արեգակը) սկսում է իր անկումային ընթացքը։ Առհասարակ, առաձային լեզվին բնորոշ է նման *կիզակետային մտածողությունը*, որևէ իրողություն հնարավորինս պատկերավոր ներկայացնելու համար ընտրելը որոշակի *խտացված կտեր*։

Առաձային սեղմ ու պատկերավոր լեզուն, այսպիսով, սեզոնային և աշխատանքային փուլերի անցումներում գերապատվությունը տալիս է տոնական պարբերաշրջանին։ Ի տարբերություն արդի քաղաքային կյանքի, որում, օրինակ, սեզոնային անցումները նշանավորող օրացուցային ամսաթվերը երբեմն հիմք են դառնում տոնական ձևակերպումների համար, ավանդական ագրարային հասարակություններում տոներն իրենք նշանավորում են այդ սեզոնային անցումները կամ, ինչպես Վ. Թերներն է ձևա-

լեզվում, իսկ առաձային լեզուն, փաստորեն, նախապատվությունը տվել է էթիկական մեկնությանը։

¹² Емельянов 2012.

կերպել՝ «...ապահովում են եղանակների ճիշտ անցումները և մարդկանց որոտորդական ու երկրագործական ակնկալիքները դրանցից»¹³:

Տոնական բնութագրիչները առաձային լեզվում

Առաձների մի ամբողջ շարք էլ հիմք է դարձրել տոների՝ առաջնային զուգորդումները կամ դրանց ամենաբնորոշ, ժողովրդական մտապատկերում տպավորված բնութագրիչները: Բարեկենդանի պարագայում, օրինակ, ասութային մակարդակում որոշիչ է տոնական շատակերությունն ու խենթությունը. *Բարեկենդան, փորեկենդան/ Բարեկենդան օրեր է, խելքս գլխես կորեր է*¹⁴: Առաձներում դրսևորվող Բարեկենդանի հետ կապված մյուս զուգորդումը աներեսությունն է, անամոթությունը, որ միանգամայն ընդունված վարքային դրսևորում էր տոնի ուրախ, ցոփ ու շռայլ օրերին. *Բարև րաս՝ Բարիկենդան կուգա. Բարով ասողի րունը բարկենդանք կերթա* առաձները լավագույնս բնորոշում են տոնի այդ հատկանիշը: Առաձների քննարկվող խմբի մաս է կազմում Սուրբ Խաչին վերաբերող մի նմուշ, որտեղ հստակորեն արտահայտված է տոնի սգային բնույթը. *Հարսնիքն իմն ըլնի, սըբ խեչը՝ պապինս*: Այս առաձի մյուս տարբերակներում հարսանիքը՝ որպես ուրախության կիզակետ պահպանվում է անփոփոխ, իսկ Սուրբ Խաչին մի դեպքում փոխարինում է հոգեհացը (*Հարսնիքն ախպորս պեպք է, հոգու հացը՝ հորս*), իսկ մյուսում՝ պատարագը (*Պատարագը պապինս ըլնի, հարսանիքը՝ ախպորս*):

Եզրակացություններ

Առաձային/ասութային լեզվում փոքր թիվ չեն կազմում անդրադարձները տոներին: Ըստ ամենայնի, որոշիչ են տոների պատկերավորությունն ու ինքնատիպությունը, որ միանգամայն համապատասխանում են այս կամ այն միտքը հակիրճ ու բովանդակալից ներկայացնելու առաձային և, ընդհանուր առմամբ, ասութային լեզվի պահանջին: Ժողովրդական մտածողության մեջ տոնի և ծեսի սերտությունը ժամանակի ընթացքի (սեզոնային, աշխատանքային անցումների) հետ և այս իմաստով նրա՝ գործնական՝ կարգավորող գործառույթը տնտեսական և էկոլոգիական բնագավառներում, պայմանավորել են նրա ներգրավումը և կիրառումը խիստ

¹³ Turner 1974, 64.

¹⁴ Լալայան 1983, 272:

գործնական առաձների, ասացվածքների և նշանակների մեջ: Այս համատեքստում է պահպանվել և էկոլոգիական գիտելիքը սեզոնային անցումների, կլիմայական կանխատեսումների, աշխատանքային փուլերի, երկրագործական տարվա նախանշանների և այլնի մասին:

Առաձային (ասութային) լեզուն լավագույնս վկայում է այն մասին, որ ժողովրդական ընկալումներում տոները ոչ միայն ներկայանում են որպես ժամանակի հաշվարկի միջոց՝ ազդարարելով ժամանակային/սեզոնային փուլերի սկիզբն ու վերջը, այլև դառնում են այդ նույն փուլերի առօրյա ընթացքի ցուցիչները: Այսպես, տարվա ամառային ողջ սեզոնը խտացվում է Վարդավառի, իսկ ձմեռային սեզոնը՝ Ամանոր/Ս.Ծնունդ-Ջրօրհների կամ Տրնդեզի մեջ:

Առաձների սերտ կապը կենցաղի, սոցիալական կյանքի, մարդկային բարքերի հետ պայմանավորել է և գերազանցապես տոների աշխարհիկ կողմին, դրանց արտաքին դրսևորումներին անդրադարձները առաձային լեզվում:

Գրականություն

- Լալայան Ե. 1983, Ջավախք, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 457 էջ:
 Խաչատրյան Ռ. 1999, Թալին, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 19, Երևան, «Գիտություն», 279 էջ:
 Ղանալանյան Ա. 1960, Առաձանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 396 էջ:
 Մխիթարեանց Աղ. 1901, Փշրանք Շիրակի ամբարներից, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա, Մոսկվա-Ալեքսանդրապոլ, Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանի (Մոսկվա) հրատ., 161 էջ:
 Брагинская Н. 1991, Календарь, Мифы народов мира, т. 1, Москва, «Советская Энциклопедия», с. 612-615.
 Емельянов В. 2012, Сезоны года в шумерских литературных текстах, <https://www.youtube.com/watch?v=xTHacr-rfS4>, 28.08.2012 (ներբեռնման օրը՝ 14.06.2019).
 Пермьяков Г.Л. 1975, К вопросу о структуре паремиологического фонда, Типологические исследования по фольклору: Сб. статей памяти В.Я. Проппа, Москва, «Наука», с. 247-274.
 Христофорова О. К вопросу о структуре приметы. Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика, <http://www.ruthenia.ru/folklore/hristoforova2.htm> (ներբեռնման օրը՝ 18.10.2021).
 Mieder W. 2004, Proverbs: A Handbook, London, Greenwood Press, I-XVI+295 p.
 Smith R.L., Pimm L.S. Ecology, Encyclopedia Britanica, <https://www.britannica.com/science/ecology> (ներբեռնման օրը՝ 31.05.2019).

Turner V. 1974, Liminal to Liminoid, in Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbology, Rice University Studies, 60, no. 3, p. 53-92.

ՏՈՆԸ ԱՌԱՇԱՅԻՆ ԼԵԶՎՈՒՄ

Գոհար Ստեփանյան

Ամփոփում

Արամ Ղանալանյանի Առաձանիում որոշակի թիվ են կազմում առաձաները, որոնցում հիշատակվում են հայ ավանդական տոները: Առաձանիում թեմատիկ տարբեր բաժինների ու ենթաբաժինների, ինչպես և դրանց հավելվածային մասերի մեջ ցրված տոնական անդրադարձներ ունեցող առաձաներն առաջարկում ենք միավորել երկու խմբում. առաձ-ասացվածքներ, որոնց հիմքում ա) ժամանակ – տոն առնչությունն է, բ) տոների այս կամ այն բնութագրիչը: Ժամանակին առնչվող առաձ-ասացվածքների մի մասում խոսքն ուղղակի ժամանակի մասին է՝ ամեն ինչի՝ իր ժամանակն ունենալու իմաստային համատեքստում, իսկ մյուսների դեպքում՝ ժամանակի սեզոնային-կլիմայական փոփոխությունների մասին: Վերջիններս, որոնց համար հիմք է դարձել տոնական ավանդույթում ամբարված ժողովրդական էկոլոգիական գիտելիքը, տոների՝ ժամանակի հաշվարկի միջոց լինելու ժողովրդական ընկալման բացառիկ վկայություններ է ընձեռում: Առաձների մյուս շարքը ներկայացնում է տոների հետ կապված առաջնային զուգորդումները՝ տոների այս կամ այն բնութագրիչները, որոնք, որպես կանոն, ավելի շատ դրանց արտաքին, պրոֆան, քան խորքային առասպելաբանական կողմին են առնչվում:

Բանալի բառեր՝ ասութաբանություն, նշանակ, առաձ, ժամանակ, էկոլոգիական գիտելիք, կլիմայական կանխատեսում, տոնական բնութագրիչներ:

ПРАЗДНИК В ЯЗЫКЕ ПОСЛОВИЦ

Гоар Степанян

Резюме

В сборнике армянских пословиц Арама Ганалаяна определенное место занимают пословицы, в которых упоминаются армянские традиционные праздники.

Пословицы, относящиеся к праздникам и представленные в разных тематических разделах и подразделах, а также в приложении сборника А. Ганалаяна, на наш взгляд, целесообразно представить двумя группами: 1 группа – это пословицы-поговорки, в основе которых лежит понятие времени и его взаимосвязи с праздником. Вторая группа – это пословицы, связанные с тем или иным атрибутом праздника и касающиеся скорее их внешней, профанной, нежели глубинной мифологической стороны.

Ключевые слова – паремиология, примета, пословица, время, экологические знания, климатический прогноз, праздничные атрибуты.

THE HOLIDAY IN PROVERBIAL LANGUAGE

Gohar Stepanyan

Abstract

In the Collection of Armenian proverbs by Aram Ghanalayan the proverbs in which the Armenian traditional holidays are mentioned constitute a certain number.

We suggest uniting in two groups the proverbs, which have holiday references, diffused in different thematic sections and chapters, as well as in the appendices of the collection of proverbs. These two groups include: sayings-proverbs, which are based on a) interrelation of the time and holiday, and b) one or another attribute of the holidays. In a part of sayings-proverbs, referring to time, the question is directly about the time in the semantic context, according to which everything has its time. In case of other proverbs, the question refers to the seasonal-climatic changes of the time. The latter are based on the folk ecological knowledge, preserved in the feast tradition. In this group of proverbs the holidays play a role of the real medium of time calculation. The following series of proverbs present primary associations, connected to the feast, specific descriptors of the holidays, which are, as a rule, more connected to their external, secular, rather than deep mythological aspect.

Key words – paremiology, predictive sayings, proverb, time, ecological knowledge, weather signs, festive features.